

CZEFERNER DÓRA

Polgári-liberális, feminista nőszervezetek és sajtójuk az Osztrák–Magyar Monarchiában (1907–1918). Egyesületek, periodikák, tartalomelemzés*

Bourgeois-liberal, Feminist Women's Organisations and their Press in the Austro-Hungarian Monarchy (1907-1918). Associations, Periodicals, Content Analysis

Témaválasztás indoklása, célok

Értekezésemben az Osztrák–Magyar Monarchia három legmeghatározóbb polgári-liberális, feminista egyesületének fejlődését és sajtótevékenységét mutattam be 1907 és 1918 között. Az elemzés három síkon mozgott: a szervezettörténeti keretek felvázolását követően az egyesületek által publikált sajtótermékeket vizsgáltam, végül pedig ezek tartalomelemzését végeztem el. Magyar részről a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (NOE, Budapest, 1896–1919), valamint a Feministák Egyesülete (FE, Budapest, 1904–1948/1949) által az 1915-ös évig közösen publikált lapokat, *A Nő és a Társadalmat* (Budapest, 1907–1913), illetve *A Nő. Feminista Folyóiratot* (Budapest, 1914–1928) tanulmányoztam. Osztrák vonatkozásban az Allgemeiner Österreichischer Frauenverein (AöF, Bécs, 1893–1922?) hivatalos értesítőjét, a *Neues Frauenleben* (Bécs, 1902–1918) vettem górcső alá.

A sajtótermékek kvantitatív és kvalitatív, részben általam kidolgozott módszerek szerinti elemzésével és a levéltári források bevonásával elsősorban a következő kérdésekre válaszoltam: Milyen körülmények között szerveződtek és működtek a

* Témavezető: Dr. Szapor Judit – Dr. Vitári Zsolt. „Európa és a magyarság a 18–20. században” doktori program

fent említett egyesületek, illetve indultak útjukra az általuk publikált periodikák? Kik voltak a szervezetek vezetői, mely társadalmi rétegekből származtak a (választmányi) tagok, s milyen eszközökkel igyekeztek mobilizálni nőtársaikat? Milyen elvek és gyakorlat mentén működtek a „szerkesztőségek”, s mekkora szerzői csoportok alakultak ki a lapok körül? Kik publikáltak a periodikákban? (Sajtó)-tevékenységük milyen mértékű visszhangot váltott ki a korszak osztrák–magyar közvéleményében? Miként finanszírozták az egyesületek a lapkiadással és egyéb tevékenységi köreikkel kapcsolatban felmerülő költségeket? Melyek voltak a leginkább preferált témakörök és műfajok a cikkekben? Felfedezhető-e összefüggés a cikkek műfaja, terjedelme, az írások témája és az egyes lapszámokban elfoglalt helyük között? Mennyire szántak fontos szerepet a szerkesztők a választójog, valamint a munka és az oktatás témakörének a lapok tartalmi kínálatán belül? Milyen arányban szerepelnek a periodikákban a Monarchia osztrák–magyar és nemzeti-ségi női lakosságáról, illetőleg az Ausztria–Magyarország határain kívül élő nők politikai, gazdasági és társadalmi helyzetéről szóló cikkek? A feminista sajtótermékek esetében is igazolható-e az dualizmus kori újságírásban látenszen megfogalmazott, ám jobbra általánosnak tekinthető elv és az ehhez illeszkedő gyakorlat, amely szerint a közírásban „szívesen elfelejtkeztek” a nemzetiségi kérdésről?

Vizsgáltam továbbá, hogy rekonstruálható-e a periodikák társadalmi fogadása, illetve terjesztésük és értékesítésük eredményessége, s ha igen, miként valósítható ez meg. Kísérletet tettem annak vázolására, hogy a lapkiadás miként illeszkedett az egyesületek tágabb tevékenységi körébe, s dominált-e ezek sorában. Az írások műfaja és témája, illetve a bennük található kulcsszavak mellett a polgári feminista lapok sajátjának tekinthető speciális – az évek során szinte semmit nem változott – diskurzust is bemutattam, amelynek főbb jellegzetességei még az első világháború 1914-es kirobbanását követően is csak minimálisan módosultak. Kerestem az egyes cikktípusokhoz szorosan illeszkedő tartalmi, nyelvi és stilisztikai elemeket, amelyek a publicisták hasonló vagy egymástól eltérő gondolkodásmódjára, ideológiai beállítottságára utalhattak.

Miért szükséges és indokolt az említett egyesületek sajtótevékenységének összevetése? Kutatásaim során kiderült, hogy az egyesületek mellett a lapok profilja is sok tekintetben párhuzamba állítható egymással; a különbségek ugyanakkor kihívásokat elé állítják a történészt. Az összehasonlítást leginkább azon érv indokolta, hogy Ausztria és Magyarország történelme évszázadokon át elválaszthatatlanul összefonódott egymással. Ennek ellenére még a Monarchia diplomácia- vagy gazdaság- és társadalomtörténetéhez kapcsolódó, osztrák–magyar összehasonlító kutatások elvégzését sem kezelhetjük evidenciaként. Miért fontos éppen ezért a sajtótörténet közös alapokon történő vizsgálata? Megfordítva és tágabb kontextusba helyezve a kérdést: milyen érvek szólhatnak a mellett, hogy a magyar polgári feminista mozgalmat az angolszász államok (Anglia, Amerikai Egyesült Államok)

vagy Franciaország és Olaszország nőszervezeteivel közösen tanulmányozzuk? E régiók a gazdasági-társadalmi és kulturális fejlődés teljesen eltérő szintjén álltak a 19–20. század fordulójának időszakában, mint Magyarország, éppen ezért a velük történő összevetés eredményei kevésbé lennének relevánsak. Ugyanez a helyzet a Monarchia nemzetiségek lakta területeinek nőmozgalmával is, amelyek – a csehek és elsősorban Prágát kivéve – a szervezkedésnek sokkal alacsonyabb szintjén álltak, mint az osztrákok és a magyarok. Természetesen Ausztria és Magyarország között is fontos eltéréseket találunk, de ez nem írja felül a számos hasonlóságot.

Az összehasonlító elemzés szempontrendszeréhez szorosan kapcsolódik az a hipotézisem, amely szerint a választójog kérdéskörének kizárólagos kiemelése a további – női munkavállalás, oktatás, gyermekvédelem stb. – témákban közzétett cikk közül nem szerencsés. Már csak azért sem az, mivel a modern nőmozgalom elsődleges célja és kiindulópontja az 1840-es, illetve 1860-as évektől az Osztrák–Magyar Monarchia területén is a nők oktatási és gazdasági jogainak előmozdítása volt. Ehhez kapcsolódott az első világháború előtti évtizedekben egyre intenzívebben a politikai jogokért folytatott harc. A szavazati jog „gyengébb nem”-re való kiterjesztése ugyanakkor az angliai szüfrazsett mozgalommal ellentétben távolról sem tekinthető a mozgalom végcéljának, sokkal inkább egy eszköznek arra, hogy a nők saját maguk által választott képviselők útján formálhassák a törvényhozást. E feltételezés igazolásához és a cikkek kvantitatív szempontok szerinti elemzéséhez *A Nő és a Társadalom*, *A Nő. Feminista Folyóirat* és a *Neues Frauenleben* 1907 januárja és 1918 májusa között megjelent, összesen 272 számából készítettem cikkrepertóriumot.

Mindvégig igyekeztem figyelmet fordítani a lapok szerzőire. Az utókor méltánytalanul feledkezett meg a szerkesztőkről és az egyesületek vezetőségi tagjairól, nem is említve a periodikák belső és külső munkatársait vagy az esetleges külföldi tudósítókat. Éppen ezért a lapok működésében vezető szerepet játszó, a források segítségével beazonosítható személyek fontosabb életrajzi adatait is közöltem a fejezetekben.

A kutatás időhatárait tekintve a kiindulópontot azért az 1907-es év képezte, mert a NOE és a FE ekkor kezdte publikálni első közös lapját, *A Nő és a Társadalom*, amely egyúttal az első hazai feminista nőmozgalmi periodika volt. A kutatás végpontja nem az első világháború lezárása miatt került 1918-ra, hanem a *Neues Frauenleben* júniusi megszűnése okán. Mindezek ellenére szükséges és fontos volt az 1918 utáni rövid kitekintés az egyesületek első világháború utáni kilátásairól. A cikkrepertórium elkészítésében nem csupán az motivált, hogy az eredmények lekérdezésével pontos információkhoz jussak a szerzők személyéről, valamint a cikkekben megjelenő témaköréről. Nem titkolt célom volt, hogy segítséget nyújtsak azon kutatóknak, akik a jövőben valamelyik (vagy akár mindhárom) periodikával kívánnak elmélyültebben foglalkozni, hiszen számos elemzési szempont marad, amelynek megválaszolása e helyütt nem vállalkozhattam.

Módszertan, források

Munkám sajtótörténeti fejezeteiben a céloom mindvégig az volt, hogy a „hagyományos, leíró, elsősorban tartalmat ismertető, a kulturális-társadalmi kontextust mellőző [...] felfogással szemben” az analitikus megközelítésre helyezzem a hangsúlyt. Kezdetől fogva igyekeztem szem előtt tartani Gyáni Gábor – véleményem szerint sajnos ma is aktuális – intelmét, mely szerint hiba a periodikákat csupán „kivonatolandó betűhalmaz”-ként kezelni.¹ Éppen ezért vizsgálatukhoz egy összetettebb kutatási szempontrendszer kidolgozására törekedtem.

A vizsgálat metodológiájának kidolgozása során Allen Bell és Teun van Dijk, valamint Andor József, Antal László, Glózer Rita és Móré Marianna sajtó- és tartalomelemzéssel kapcsolatos munkáira támaszkodtam. A lapszámokból Excel táblázatokba rendezett cikcrepertóriumot készítettem. Ebbe a hirdetésekén kívül a lapok valamennyi cikkét bevontam, amely egy 6007 írásból álló szövegtörzset eredményezett. A 6007 újságcikk kategorizálásához *A Nő és a Társadalom* 83, *A Nő* 60, valamint a *Neues Frauenleben* 129 lapszámából készítettem táblázatokat. A cikkek csoportosításánál elsőként a szerzők személyét vettem figyelembe. Az újságcikkeket ezt követően műfajuk szerint különítettem el. A 14 csoportot az alábbi műfajok tették ki, alfabetikus sorrendben: beadvány, belső cikk, címes hír, cím nélküli hír, előadás, glossza, irodalmi rovat, jegyzet, közlemény, levél, olvasói levél, publicisztika, riport, tudósítás, vezércikk. A műfaji megkülönböztetésre azért volt szükség, hogy pontos következtetéseket vonhassak le azzal kapcsolatban, hogy a szerkesztők mennyire szántak kiemelt szerepet bizonyos témáknak az egyes lapszámokban, évfolyamokban vagy a periodikák megjelenítésének teljes időszakában. Az újságcikkeket a tartalmuk szerint is csoportokba rendeztem, megkeresve azokat a különösen fontos szavakat, amelyeket az újságírói zsargonban (elsődleges) kulcsszavaknak neveznek. Az így felállított 15 kategória közé az alábbi kulcsszavak kerültek be (szintén alfabetikus sorrendben): alkoholizmus, aktualitás, általános női jogok, családjog, divat, drágaság, gyermekvédelem, háború/béke/pacifizmus, irodalom, leánykereskedelem, munka, nemi kérdés, nőmozgalom, oktatás, prostitúció és választójog. Utolsó elemzési szempontként azt igyekeztem rekonstruálni, hogy mennyire játszott fontos szerepet a helyszín a történelmi osztrák–magyar polgári-liberális nőmozgalom sajtójában.

A kezdetektől arra törekedtem, hogy a kérdéskörben rendelkezésre álló, lehetőleg legteljesebb levéltári forrásanyagot feltérképezzem. Ezek az egyesületi iratok, jegyzőkönyvek, kismomtatványok stb. mellett személyi hagyatékokat jelentettek.

¹ Gyáni Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. Médiakutató 1. (2006), 57–64.

A magyarországi egyesületek tekintetében a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött ún. „Feminista fond”, illetve Szirmay Oszkárné, a FE választmányi tagjának, majd 1927 után elnökének irathagyatéka szolgáltak fontos támpontokkal. Elsősorban *A Nő és a Társadalom* publikálásával, továbbá az 1918 előtti polgári feminista mozgalom vidéki és nemzetközi beágyazottsága vonatkozásában elengedhetetlen volt a New York Public Library kéziratárában őrzött Schwimmer Rózsa-hagyatékek 1918 előtti anyagainak feltárása. Ausztria vonatkozásában az AÖF egyesületi iratait az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában és zenetörténeti gyűjteményében, valamint a Wienbibliothek im Rathausban értem el.

A kutatás „hősei”

A munka nyilvánvaló „hősei” az egyesületek vezetői voltak: a közel ötven iratfolyóméternyi anyagot hátrahagyó Schwimmer Rózsa (1877, Budapest–1948, New York), valamint Glücklich Vilma (1872, Vágújhely–1927, Bécs) és Auguste Fickert (1855, Bécs–1910, Maria Enzersdorf). A disszertációban rajtuk kívül figyelmet kaptak még az egyesületek azon választmányi tagjai, akik szinte kivétel nélkül hosszú éveig megőrizték tisztségeiket, s aktívan kapcsolódtak be a szervezetek munkájába, valamint azok profiljának (át)alakításába.

Fontos leszögeznünk, hogy míg a nőmozgalom vezető aktivistáinak életrajzai a nemzetközi tudományos- és tudománynépszerűsítő irodalom – nyugodtan mondhatjuk – slágertémái, addig róluk méltánytalanul feledkezett meg a hazai, sőt az osztrák történetírás is, hiszen néhány rövid íráson, lexikonszócikken kívül egyáltalán nem olvashatunk róluk. Ez már csak azért is abszurd, mert Schwimmer 1918/1919 folyamán még a nagypolitika színpadára is kilépett: a Károlyi-kormány a svájci követi posztra delegálta. A munkában az egyesületek vezető alakjai mellett figyelmet fordítottam tehát azokra az aktivistákra, akiknek beazonosítására a források által lehetőségem nyílt. Vázoltam többek között, hogy értelmiségi, művészeti pályán vagy más területen tevékenykedtek-e, továbbá izraelita gyökerekkel rendelkező családból származtak-e, a vallásukat is gyakorolták-e, vagy nőmozgalmi tevékenységükkel párhuzamosan – esetleg más okból adódóan – kiléptek-e a zsidó felekezetből. Felvillantottam továbbá, hogy miként kerültek kapcsolatba a nőmozgalommal, továbbá milyen szerepet vállaltak a Monarchia államainak nőemancipációs harcában vagy valamely nemzetközi szintéren működő ernyőszervezetben, pl. az International Woman Suffrage Alliance-ban (1904–, Berlin) vagy az annak elődeként 1888-ban Washington DC-ben szerveződött International Council of Women kötelékében.

Eredmények

A szervezettörténet, a nőtörténet, a sajtótörténet és a tartalomelemzés határterületén mozgó értekezésben elsősorban két dologra igyekeztem felhívni a figyelmet. Először is arra, hogy a két ország nőszervezetei között (is) van helye a magyar történettudományban mindeztidáig alig művelt, komparatív eszközökön alapuló vizsgálatnak, másodsor pedig arra, hogy az AöF, a NOE és a FE célkitűzései és tevékenysége a közhiedelemmel ellentétben korántsem interpretálható az angliai szüfrazsett mozgalom vagy a hozzá hasonló, a Bader-Zaari terminológiával élve „single-issue movement”-ek leképeződéseként, munkásságuk ugyanis sokkal inkább a női érdekvédelmet helyezte előtérbe. Munkámban szakítottam azon túlfeszített, a magyar nyelvű nőtörténeti szakirodalom által azonban még mindig sulykolt nézettel, amely szerint a magyarországi feminista nőmozgalom a mintáit a nyugati, angolszász országokból kölcsönözte, s érveket kerestem azon hipotézis mellett, mely szerint sokkal inkább a Németországból, Ausztria közvetítésével érkező modelleket követte. Mindezt a források egyértelműen igazolták.

Az egyesületek történetével, mindennapjaival kapcsolatban megkísértem a korábbi, elsősorban magyar nyelvű szakirodalom állításainak árnyalását, tévedéseinek helyreigazítását. Ráműtattam, hogy bár a századforduló szellemi pezsgésében életre hívott bécsi szervezet progresszívebb légkörben kezdte meg munkáját, a magyarországi feminista mozgalom az első világháború előestéjére virulensebbé vált, s a legtöbb tekintetben eredményesen zárkózott fel a hasonló profilú, nyugat-európai női szervezetek mögé, illetve mellé. Az egyéni kezdeményezések által dominált egyesületek ennek megfelelően bizonyos szempontokból maguk mögé is utasították a császárvárosban működő társukat.

Az egyesületek lapkiadó tevékenységével kapcsolatban rámutattam, hogy az 1902-es, illetve az 1907-es évek fontos cezúraként értelmezhetők az ausztriai és a magyarországi polgári-liberális, feminista nőmozgalmi sajtó történetében. Jóllehet, az AöF egyetlen, illetve a FE és a NOE első hivatalos folyóiratai nyugati társaikhoz képest több évtizedes fáziskéséssel indultak útjukra, 1918-ig rendkívül fontos szerepet játszottak a progresszív, liberális nőmozgalom eszméinek terjesztésében.

A tartalomelemzésbe – amint már utaltam rá – a három lap összesen 6007 cikkét vontam be, amibe beletartoztak az irodalmi rovatban közzétett írások és a lapszámok élén olvasható közlemények is, viszont az alacsony számú és gyakran ismétlődő hirdetések és a szerkesztőségek sajtóbizottságai által szó szerint ismételt egysoros előfizetési felhívások nem. A *Neues Frauenleben*ben publikált cikkek közül így 2332, a magyar lapokban közzétettek közül pedig 3677 került be az elemzésbe. A *Nő és a Társadalom* évfolyamaiban 2389, míg a *Nőben* 1288 írás látott napvilágot. A kulcsszavak elemzése során a lapok minden részletre kiterjedő

tartalmi elemzése helyett az egyes témacsoportok közötti összefüggések feltárására, illetve a három lap tartalmi kínálata közötti hasonlóságok és különbségek vázolására helyeztem a hangsúlyt. Figyelembe vettem továbbá azt, hogy a háború kirobbanása miként befolyásolta az egyes témacsoportokban publikált írásokat. A munka során kiemelt figyelmet fordítottam a munkavállalás és az oktatás témáiban megjelent cikkekre.

Az elemzés legfőbb tanulságai, amelyek élesen ellentmondanak a nő- és sajtótörténeti szakirodalom korábbi állításainak, az alábbiak voltak: A női munka témája a lapokban sokkal hangsúlyosabb volt, mint a választójogé – illetve az előbbiekhöz kapcsolódóan az oktatás is kiemelt szerepet kapott. Az AöF, a NOE és a FE beszámolóí és havi szinten megjelenő közleményei miatt logikusan kiemelt szerepet kaptak a nőmozgalom hírei, amelyeket Magyarországon a választójogi témában közzétett cikkek követtek *A Nő és a Társadalomban* és *A Nőben* egyaránt. Ezek száma a választójogi törvényjavaslatok benyújtásának és tárgyalásának időszakaitól függően ingadozott, illetve számukat befolyásolta a háború is. Lényeges különbség figyelhető meg e tekintetben a két ország között, hiszen a *Neues Frauenleben* békemozgalmi aktivitásának okán 1914 augusztusa után sem vette le elsősorban a külföldi nők választójogát témakínálatából. Csak 1917-től kezdte mindinkább direkt módon hangsúlyozni a szavazati jog osztrák nőkre való kiterjesztésének elodázhatatlanságát. Ezzel szemben *A Nő* hasábjain 1914–1917 között alig olvashatunk választójogi témájú írásokat.

Végül az 1918 előtti osztrák–magyar polgári-liberális, feminista nőmozgalom erőteljes transznacionális beállítottsága miatt szükségszerű volt megvizsgálni, hogy a lapok szerkesztőségei milyen arányban osztottak meg cikkeket a saját országaikról, illetve a Monarchián kívül élő nők politikai, gazdasági és társadalmi egyenjogúsításáért folytatott harcáról. Ez azért is szükségesnek tűnt, mert már a száz évvel ezelőtti sajtótermékekben publikált cikkek hírértékét is erőteljesen determinálta a földrajzi közelség vagy távolság kérdése. E tekintetben az alábbi következtetésekre jutottam: Mindhárom lapra jellemző, hogy a Monarchián kívüli régiók és országok rendkívül hangsúlyosan jelentek meg bennük. A lapok sajátja volt emellett a főváros-központúság, ami azt jelenti, hogy a szerkesztők elsősorban Bécsről, illetve Budapestről közöltek cikkeket. Magyarországon mindvégig viszonylag hangsúlyos maradt még azon vidéki városok megjelenése, amelyekben az évek előrehaladtával megszerveződtek a NOE és a FE fiókszervezetei.

A munka újszerűségét elsősorban az adta, hogy a magyarországi feminista sajtó és ezen keresztül a mozgalom történetét nem elszigetelten vettem nagytó alá, hanem tágabb kontextusba helyezve az osztrák polgári-liberális nőmozgalom fejlődésével

és sajtótevékenységével hasonlítottam össze. Mindez a korábban publikált könyvfejezeteken és tanulmányokon végigtekintve két szempontból is innovatív megközelítésnek számított: egyrészt azért, mert viszonylag plasztikus képet közvetíthettem a három egyesület működéséről, illetve azért, mert Susan Zimmermann-nak az osztrák–magyar nőmozgalom nemzetközi beágyazottságát ismertető rövid tanulmányain kívül még nem történt kísérlet a két ország polgári-liberális, feminista egyesületeinek és sajtójuk összehasonlítására, a hasonlóságok és különbségek rekonstruálására. Másrészt pedig azért, mert a cikkek tartalmának kivonatolása helyett egy összetett, előre kimunkált szempontrendszer alkalmazásával a lapok szisztematikus elemzését végzem el levéltári források bevonásával.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/23615/czeferner-dora-phd-2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y>